

Fran Zwitter

SLOVENCİ IN HABSBURŠKA MONARHIJA*

Položaj Slovencev v razdobju kriz, ki jih preživlja habsburška monarhija zaradi nacionalnih problemov, označuje že dejstvo, da slovensko etnično ozemlje ne tvori niti posebne province v okviru te monarhije, ampak je razdeljeno na mnogo administrativnih enot. Avstrijska Czoernigova uradna anketa o jeziku prebivalstva monarhije, izvedena na podlagi štetja 1846 za avstrijske in 1850 za ogrske dežele, je ugotovila na Kranjskem 428.000 Slovencev in Srbohrvatov (92% prebivalstva dežele), na Štajerskem 363.000 Slovencev (36% prebivalstva), na Koroškem 96.000 Slovencev (30% prebivalstva; ugotovljeno je, da je bilo tedaj na Koroškem kakih 20.000 Slovencev več), na Goriškem 128.000 Slovencev (67% prebivalstva), v Trstu 25.000 Slovencev (31,5% prebivalstva), v Istri 32.000 Slovencev (14% prebivalstva, poleg 59% Srbohrvatov, 26% Italijanov in 1% drugih); razen tega je bilo naštetih 45.000 Slovencev v obmejnih predelih Ogrske, ki so po 1867 pripadli ogrski polovici dualistične monarhije, 27.000 Slovencev pa v obmejnih predelih pokrajine Benečije, ki je 1866 pripadla Italiji. Ta položaj, po katerem slovensko ozemlje ni bilo samo razdeljeno na mnogo administrativnih enot, ampak je tudi približno polovica Slovencev živela v pokrajinah z neslovensko večino prebivalstva, se ni spremenil do propada habsburške monarhije. Skoraj vse pokrajine, kjer so živeli Slovenci (z izjemo Ogrske, Benečije in dela Istre), so pripadale tistemu delu monarhije, ki je tvoril med 1815 in 1866 sestavni del ozemlja Nemške zveze; to ni važno za politični režim v teh deželah, ker se je v vseh važnih vprašanjih odločalo na Dunaju in ne v Frankfurtu, vendar je pa Nemška zveza edina oblika, v kateri je tedaj politično eksistirala Nemčija, in to je važno za politiko leta 1848 in za poznejše aspiracije nemškega nacionalizma na slovensko ozemlje.

Druga osnovna značilnost položaja Slovencev v dobi, ko so postali nacionalni problemi aktualni, je v tem, da oni v začetku te dobe niso imeli lastnih višjih družbenih razredov in višje kulture v lastnem jeziku, da so torej spadali med »nehistorične« narode in da so bili pred

* Tekst referata, predloženega mednarodni konferenci historikov o nacionalnem problemu v habsburški monarhiji 5.—6. aprila 1966 v Bloomingtonu, Indiana, ZDA. Tekst bo objavljen tudi v angleščini v *Austrian History Yearbook*, Rice University, Houston, Texas, ZDA, vol. III, 1967. Tu objavljeni tekst se od teksta, predloženega konferenci, razlikuje le po nekaj majhnih avtorjevih spremembah, od teksta za objavo v angleščini le po drugačni formulaciji nekaterih opomb.

nalogo, da se šele v tej dobi razvijejo socialno, politično in kulturno. Agrarno prebivalstvo na slovenskem etničnem ozemlju je bilo po ogromni večini slovensko in tujejezičnih agrarnih jezikovnih otokov na tem ozemlju skoraj ni bilo. Na drugi strani so pa višji socialni razredi na tem ozemlju (skoraj vse plemstvo, višje meščanstvo, novo uradništvo in pripadniki inteligenčnih poklicev) pripadali tujim etničnim skupinam, ti višji socialni razredi se čutijo socialno in kulturno superiorne in asimilirajo tudi tiste, ki se dvignejo v socialni hierarhiji. V zvezi s tem je tudi razlika med etničnim značajem vasi in mest; prebivalstvo vasi je po ogromni večini slovensko, pri mestih pa ponekod prevladuje tujejezični element, drugod so pa pripadniki tujih jezikov le manjšina, ki pa zaradi svoje socialne in kulturne premoči vtisne tem mestom videz pripadnosti svoji etnični skupini. Na večini slovenskega etničnega ozemlja pripadajo višji socialni razredi nemški etnični skupini. Odnos te vrste med Slovenci in Italijani je omejen na dejstvo, da so Italijani večina prebivalstva v Gorici, Trstu in nekaterih istrskih obmorskih mestih, medtem ko je agrarno prebivalstvo okrog teh mest slovensko; izven teh mest pa italijanski fevdalci in meščani nimajo nikakega pomena, prav tako se pa Italijani — z izjemo zelo majhnih delov slovenskega ozemlja, ki so pripadali beneške republiki — ne morejo sklicevati na tradicijo italijanske politične oblasti. Na delu slovenskega etničnega ozemlja, ki je pripadal Ogrski, so Madžari le maloštevilni pripadniki višjih socialnih razredov, ki se pa sklicujejo na historično pripadnost tega ozemlja Ogrski. V zvezi s tem socialnim položajem je dejstvo, da obstoji slovenska literatura, katere začetniki so bili slovenski protestanti v XVI. stoletju, v prvih dveh stoletjih svojega obstoja iz del, namenjenih duhovnikom in tistim kmetom, obrtnikom itd., ki znajo brati, medtem ko je ostala literatura napisana v jezikih višjih socialnih razredov. Na večini slovenskega etničnega ozemlja je bil nemščina že pred sredino XVIII. stoletja jezik pisarn deželnih stanov, zemljiških gospodov in mestnih občin, uporaba slovenščine je bila pa omejena na ustno občevanje z ljudstvom in na nekaj pisanih dokumentov, za katere se je mislilo, da jih mora ljudstvo poznati. V državni birokratski organizaciji v stoletju med dobo Marije Terezije in letom 1848 je bila nemščina jezik pisanih dokumentov uprave in sodišč, v slovenščino so se prevajali le tisti zakoni, proklamacije itd., za katere se je mislilo, da jih mora ljudstvo poznati, nekoliko se je pa oziralo tudi na to, da poznajo slovenščino uradniki, ki so imeli stik z ljudstvom. Ko se začne po letu 1774 uvajati splošna šolska obveznost, se je treba seveda ozirati na dejstvo, da zna ogromna večina otrok samo slovenščino; vendar se pa to upoštevaje omejuje na to, da se za elementarni pouk uvajajo dvojezični in izjemoma celo slovenski učbeniki, ponekod pa učitelji le s pomočjo ustnega pouka v domačem dialektu uvajajo učence v znanje nemščine; ves nadaljnji pouk v tistih šolah, ki hočejo dati več kakor samo elementarno izobrazbo, je v nemščini. V srednjih in višjih šolah postane po njihovem podržavljenju v terezijanski dobi nemščina učni jezik, latinščina ohrani to funkcijo le še v majhni meri; nekaj stolic za

slovenščino na višjih šolah v predmarčni dobi ima v očeh države le namen, da se seznanijo s slovenščino duhovniki in uradniki, ki imajo stik z ljudstvom. Tako velja nemščina za državni jezik, slovenščina pa le za jezik kmetov ali kvečjemu »deželni jezik«. V Trstu, v Gorici in seveda še bolj v prej beneških krajih je bila italijanščina jezik deželnih stanov in mestnih občin, od uvajanja birokratske državne uprave se pa začne poleg nje v upravi in šolstvu uvajati tudi nemščina. Poseben položaj je v tistem delu slovenskega ozemlja, ki je pripadal Ogrski; tu se začne šele v XIX. stoletju uvajati madžarščina.

Pri takem položaju Slovencev je razumljivo, da so imeli začetki nacionalnega gibanja pri njih zelo skromne cilje. Za prvo razdobje, ki se začne okrog leta 1768 in konča z revolucijo leta 1848, je značilno, da je imelo nacionalno gibanje po svoji vsebini značaj kulturnega gibanja, čeprav je bilo seveda pogojeno po vsem tedanjem družbenem razvoju. V literaturi njegov cilj ni bila več samo slovenska popularna književnost, ampak je hotelo dvigniti slovenščino na položaj jezika vsega literarnega ustvarjanja, kjer je bilo odločilno delo pesnika Prešerna. Paralelno s tem gre delo na filologiji slovenskega in slovanskih jezikov (Kopitar, Miklošič), na etnografiji in zgodovini Slovencev. Vse gibanje v tem razdobju ima pri Slovencih — kakor pri mnogih drugih narodih Avstrije — značaj kulturnega gibanja že zato, ker ga je samo pod tem pogojem pripravljena tolerirati avstrijska državna oblast. Ta oblast je v dobi pred marčno revolucijo odklonila dovoljenje za ustanovitev društva za izdajanje popularnih slovenskih knjig in več let zadrževala rešitev prošnje za izdajanje popularnega slovenskega lista »Novice« (začele izhajati 1843), ker se je bala »panslavizma« — izraz, ki je pomenil v jeziku tedanje avstrijske birokracije vsako stremljenje pri slovanskih narodih za spremembo obstoječih političnih razmer. Na drugi strani so pa mnogi med tedanjimi slovenskimi narodnimi delavci v resnici mislili le na literaturo, jezik in druga kulturna področja, ne pa na spremembo obstoječih političnih razmer; to velja posebno za tiste med njimi, ki so bili sicer aktivni v slovenskem kulturnem delu, v splošnih vprašanjih te dobe pa konservativno usmerjeni.¹

Izražanje političnih misli je pri Slovencih v dobi pred revolucijo leta 1848 stvar posameznikov in majhnih krožkov, ne moremo pa govoriti o političnih taborih v pravem smislu besede. A. Linhart (1756—1795), ki je napisal prvo zgodovinsko delo s slovenskega nacionalnega stališča, je v predgovoru II. zvezka tega dela *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Österreichs, 1791*, napisal, da bi se morala Avstrija prav tako označiti za slovansko državo kakor Rusija, če bi pri tem odločalo število prebivalstva, in je vzkliknil, da je treba presoditi, kaj so Slovani za Avstrijo in kaj morejo

¹ Za to generalno sliko prim. del'a, citirana v knjigi Fr. Zwitter (s sodelovanjem J. Šidaka in V. Bogdanova), *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, Lj. 1962, str. 19, op. 32; str. 24, op. 2; str. 25, op. 3 in 6; str. 31, op. 6 in 7; str. 76, op. 1; str. 77, op. 2 in 5; str. 85, op. 40 in 41; str. 119, op. 11. Od najnovejših publikacij prim. Vl. Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, I—III*, Lj. 1963—1966 (za dobo do 1870).

zanjo biti; na podlagi primerjanja tiskanega teksta te knjige z njegovim rokopisom, kjer je nekatere pasuse črtala cenzura, in z drugimi Linhartovimi rokopisi je mogoče trditi, da je Linhart pričakoval, da bo prišlo po krizi sistema centralizma in germanizacije v dobi Jožefa II. do nove organizacije Avstrije, kjer bodo dobili Slovani večji pomen.² V času Napoleonovih Ilirskih provinc (1809—1813), ki jim je pripadala tudi približno polovica slovenskega ozemlja, so mnogi razumeli ime teh provinc kot nacionalno ime, ker je bilo tedaj zelo razširjeno označevanje Slovanov ali pa posameznih skupin Slovanov kot »Ilircev« in njihovih jezikov kot »ilirski jezik«, prav tako pa tudi naziranje, da so bili stari Ilirci predrimske dobe Slovani. Tako je nastala ideja o tem, da je Napoleon nekdanjo Ilirijo obudil k novemu življenju; ta ideja ni nastala pri Slovencih, pač pa ji je slovenski pesnik V. Vodnik (1758—1819) s svojo pesmijo »Ilirija oživljena« dal obliko, v kateri je prešla v bodočnost. To naziranje seveda nima nič opraviti z resničnimi cilji Napoleonove politike; res je samo, da je francoski režim v osnovnem in srednjem šolstvu bolj upošteval slovenščino kakor pa prejšnji ali poznejši avstrijski režim. Ta ideja je omejena na ozke kroge frankofilov in ne moremo govoriti o kakem gibanju v pravem smislu besede: vendar pa tradicija te ideje ni brez vpliva na poznejše politično življenje Slovencev.³ Za slovenskega filologa Jerneja Kopitarja (1780—1844) se je trdilo, da je bil začetnik velikohrvatske ideje in trialističnih konceptov reorganizacije habsburške monarhije.⁴ V resnici je bil Kopitar avtor prve znanstvene gramatike slovenskega jezika, imel je preko svojega učenca Vuka Štefanovića Karadžića velik vpliv na formiranje modernega srbskega književnega jezika in pravopisa in bil je eden od ustanoviteljev slovanske filologije kot znanosti. Kar se pa tiče njegovih političnih nazorov, je sigurno, da je bil Kopitar pristaš Avstrije in da je pričakoval, da bo Avstrija in ne Rusija tista država, ki bo najbolj pospeševala kulturna stremjenja svojih slovanskih narodov. Za trditve, da naj bi Kopitar, ki je bil toleranten avstrijski uradnik dobe po Jožefu II., hotel pridobiti pravoslavne Slovane sploh ali Srbe posebej za katolicizem, ni v virih nikake osnove. Prav tako pa za Kopitarja ni mogoče trditi, da bi pričakoval od Avstrije več kakor pospeševanje kulturnih stremljenj njenih slovanskih narodov; on ni imel nikakega političnega programa reorganizacije Avstrije v smislu federalizma, trializma ali velikohrvatske ideje, kar bi ga v predmarčni dobi nujno vedlo v opozicijo proti režimu; ko je Jan Kollar poudarjal, da ima nje-

² Prim. Fr. Zwitter, Prva koncepcija slovenske zgodovine, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XX, 1939, in od istega avtorja Anton Tomaž Linhart in njegovo zgodovinsko delo, Naša sodobnost V, Lj. 1957; vse vprašanje krize v dobi Leopolda II. še ni dokončno pojasnjeno.

³ Prim. Fr. Zwitter, Les origines de l'illyrisme politique et la création des Provinces Illyriennes (članki, izšli v Le Monde Slave, N. S. X, tome II, Paris 1955, pod naslovom Illyrisme et sentiment yougoslave).

⁴ Prim. R. A. Kann, The Multinational Empire, Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848—1918, I, New York 1950, str. 250—252, 295—297; predelana nemška izdaja Das Nationalitätenproblem der Habsburger Monarchie, I, Graz — Köln 1964, str. 254—256, 300—301,

gova slovanska solidarnost le literaren, ne pa političen značaj, se je pri tem izrečno skliceval na mnenje Kopitarja, ki pričakuje za avstrijske Slovane le nekaj naklonjenosti vlade, v nasprotju z že omenjenim Linhartovim stališčem.⁵ Kar se pa tiče indirektnega vpliva Kopitarjevih filoloških nazorov, je treba omeniti, da razlikuje on pri Južnih Slovanih (z izjemo Bolgarov) dva jezika; na eni strani so mu Slovenci, kamor prišteva tudi severozahodni del Hrvatov, t. j. ozemlje kajkavskega narečja, ki je imelo tradicijo lastne literature, a jo je prav v času Kopitarjevega življenja opustilo pod vplivom Gajevega ilirskega gibanja, čemur je pa Kopitar nasprotoval; na drugi strani so mu pa vsi ostali Hrvati in pa Srbi enota enega jezika, ki ga Kopitar večinoma označuje kot srbski.⁶ Če to upoštevamo, smemo trditi, da je Kopitar indirektno vplival na postanek velikosrbske ideje, ki je proglašala Hrvate štokavskega narečja t. j. večino Hrvatov, za Srbe, nikakor pa ga ne moremo proglasiti za začetnika velikohrvatske ideje. — Drugačen značaj ima Prešernova Zdravljica (1844), nastala bržkone pod francoskim in poljskim vplivom, kjer se poziva na oborožen boj za nacionalno osvoboditev in govori o bodočem bratstvu slovanskih in sploh vseh narodov; vendar pa te Prešernove pesmi ne moremo označiti kot izraz nazorov večjega kroga ljudi med tedanjimi Slovenci.⁷

Prvi slovenski politični program, ki je bil obenem izhodišče za politično akcijo, je pa nastal v začetku revolucije l. 1848 istočasno na več mestih v krogih slovenskih liberalnih izobražencev, študentov in nekaterih duhovnikov, ki so bili pristaši liberalnega katolicizma. Glavna nacionalna zahteva tega programa je združitev vsega slovenskega etničnega ozemlja brez ozira na dotedanje province v avtonomno pokrajino Slovenijo. Za to pokrajino se v principu predvideva, da bo slovenski jezik postal v njej jezik vse uprave in vsega šolstva; začasno se pa zahteva samo več pravic za slovenščino v šolstvu in upravi ter znanje slovenščine pri vseh uradnikih na slovenskem ozemlju. Nekateri deklaracije tega gibanja zahtevajo tudi zvezo Slovenije s Hrvatsko, t. j. z drugimi jugoslovanskimi pokrajinami habsburške monarhije. Ne more biti dvoma o tem, da si avtorji programa zamišljajo Slovenijo kot avtonomno pokrajino v okviru na federalistični bazi reorganizirane Avstrije; oni so pod vplivom češkega in hrvatskega avstroslavizma, ki se na eni strani boji, da bi nastala Velika Nemčija na vsem teritoriju Nemške zveze in neodvisna Ogrska na vsem ozemlju historične Ogrske, in kot liberalno gibanje tudi nima nikakih simpatij za ruski carizem, obenem je pa prepričan, da so avstrijski Slovani preslabi za kako akcijo za samostojne nacionalne države; tako nastane program na federalistični bazi reorganizirane Avstrije, pri čemer igra brez dvoma vlogo tudi upanje, da bodo imeli v taki Avstriji Slovani zaradi svojega

⁵ J. Kollar, Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation, Pesth 1837, str. 8—9.

⁶ Ti nazori se pri Kopitarju prvič pojavljajo že leta 1809 (Fr. Kidrič, Zoisova korespondenca 1809—1810, Lj. 1941, str. 105, 113).

⁷ A. Slodnjak, Prešernovo življenje, Lj. 1964, str. 256—264.

števila pomembno vlogo. Značilno pa je, da se vse deklaracije tega slovenskega političnega programa izjavljajo proti vsaki priključitvi kakega dela Avstrije Nemčiji in da je bila prva konkretna politična akcija tega slovenskega političnega tabora prav akcija za bojkot volitev v frankfurtski parlament na slovenskem ozemlju. S tem slovenskim političnim programom se seveda niso strinjali nemški demokrati, ki jih je bilo na slovenskem ozemlju malo; oni so si zamišljali Nemčijo na vsem ozemlju Nemške zveze do Trsta in prav slovensko etnično ozemlje je bilo pregrada, ki bi ločila to Nemčijo od Jadrana in Mediterana. Glavni nasprotnik slovenskega nacionalnega gibanja na slovenskem ozemlju pa niso bili oni, ampak stara avstrijska birokracija, ki je tudi po marčni revoluciji z nekaterimi izjemami ostala na svojih mestih, in vsi tisti, ki so bili povezani z njo. Čeprav si slovensko gibanje zamišlja Slovenijo v okviru Avstrije, nasprotuje njegova zahteva po ločitvi Avstrije od Nemčije tradicionalni nemški politiki Avstrije, njegov poziv po bojkotu volitev v Frankfurt je pa v nasprotju z dejstvom, da je te volitve razpisala avstrijska vlada, ki se ji je ta birokracija navajena pokoravati; zahteva po uvedbi slovenščine v šole in upravo nasprotuje položaju, ki ga je dotlej imela v avstrijski upravi in šolstvu nemščina, poleg tega se pa zaradi zahteve, da naj uradniki uradujejo slovensko ali vsaj znajo slovenščino, ta birokracija čuti ogroženo v svoji eksistenci. Zato je prav iz teh krogov izšla polemika, ki trdi, da so slovenski jezik le kmečki dialekti, ki se nikakor ne bodo mogli dvigniti na stopnjo jezika državne uprave in višje kulture, še manj pa mogli tvoriti okvir za formiranje politične enote. Začetki slovenskega političnega gibanja so delo liberalnih Slovencev; konservativce, ki so si prej predstavljali nacionalno delo le kot delo na kulturnem polju in niso imeli nikakega političnega programa, je revolucija presenetila, oni v začetku omahujejo med stališči slovenskega nacionalnega programa in stališči avstrijske birokracije ter včasih nasprotujejo akcijam liberalnih nacionalnih Slovencev. Situacija se je nekoliko spremenila v poletju in jeseni 1848, ko postaja konflikt avstrijske vlade z Madžari in dunajskimi demokrati vedno bolj oster in ko so tudi slovenski liberalci, v soglasju s stališčem istih struj pri Čehih, Hrvatih in Srbih, nasprotni Madžarom in dunajski oktobrski revoluciji, ker se boje, da bi zmaga teh pomenila ustanovitev Velike Nemčije in neodvisne Ogrske v njenih historičnih mejah. Tedaj tudi slovenski konservativci sprejmejo nacionalni program liberalcev in celo stališče avstrijske birokracije se nekoliko ublaži. Za dobo revolucije 1848/49 še ni mogoče trditi, da bi bili vsi volilci politično jasno opredeljeni, celo stališča nekaterih poslancev so nejasna, lokalni in osebni motivi igrajo veliko vlogo. Slovensko nacionalno gibanje še ni zajelo vseh Slovencev, vendar pa je imela akcija za bojkot volitev v Frankfurt 1848 relativen uspeh, pri nadomestnih volitvah v frankfurtski parlament februarja 1849 je odklonila volitev večina volilnih okrajev na slovenskem ozemlju, od poslancev, ki so bili izvoljeni na slovenskem ozemlju v dunajski parlament, je pa približno polovica zastopala slovenski nacionalni program. Velika večina Slovencev so bili tedaj

kmetje, ki jih je tedaj v politiki intenzivno zanimalo le vprašanje odprave fevdalnega sistema; to je bil razlog, da konservativna duhovščina, ki ji v tem vprašanju kmetje ne zaupajo, v dobi revolucije 1848 — v nasprotju s kasnejšo dobo — nima na kmete nikakega političnega vpliva; liberalni nacionalni Slovenci niso znali kmetu dovolj jasno pokazati zvezo med svojim nacionalnim bojem in med kmetovim bojem proti fevdalcem, ki so bili tujega rodu; vendar pa kontakt med slovenskimi liberalnimi poslanci, ki zastopajo v vprašanju odprave fevdalnega sistema primeroma radikalna stališča, in med slovenskimi kmeti obstoji.

Po porazu dunajske oktobrske revolucije so celo v ustavnem odboru parlamenta propadli vsi predlogi za združitev slovenskega etničnega ozemlja v Slovenijo, še manj pa je bilo mogoče misliti na ustanovitev jugoslovanske enote v habsburški monarhiji; ustavni projekt parlamenta predvideva ohranitev historičnih provinc, avtonomijo na nacionalnem principu organiziranih okrožij, okrajev in občin ter enakopravnost jezikov. Mnogo bolj važna pa je politika nove Schwarzenbergove vlade, ki dokazuje, da gre ves politični razvoj v smeri zmage novega militarizma in absolutizma, da ima vlada v zunanji politiki za cilj Veliko Nemčijo in da tudi v notranji politiki favorizira nemščino. V tej konstelaciji uživa politika vlade pri Slovencih simpatije skrajnih konservativcev, ki jim je glavno poraz revolucije (škof Slomšek), zmernejši konservativci pa postanejo oportunisti in se nočejo eksponirati proti njej (urednik Bleiweis). Pri liberalnih nacionalnih Slovencih pa opazamo omahovanje že v času dunajske oktobrske revolucije, pozneje pa pri njih vedno bolj raste prepričanje, da je bil poraz dunajske revolucije zmaga militarizma in ne njihovih nacionalnih ciljev, oni prehajajo v opozicijo proti vladi in na slovenskem ozemlju se množe konflikti med njimi in staro avstrijsko birokracijo, ki dviga glavo; oni obsojajo razpust parlamenta in novo oktroirano ustavo ter izražajo svoja opozicionalna prepričanja, dokler ni paralelno s prepovedjo vsega opozicionalnega tiska v Avstriji moral prenehati izhajati tudi njihov list Slovenija (1848—1850).

Pravice, ki si jih je pridobil slovenski jezik v času revolucije in ki so ostale ohranjene v dobi Bachovega absolutizma, so bile skromne. Avstrija je priznala Slovence kot posebno etnično enoto pri statistikah prebivalstva po jeziku in s tem, da so odslej vsi zakoni prevajani v slovenščino. V osnovnih šolah naj bi veljalo načelo, da je učni jezik vsaj v začetku pouka materinski jezik otrok; vendar pa pozna to načelo mnogo izjem zlasti v mestih in v obmejnih pokrajinah. V srednjih šolah je slovenščina samo učni predmet, a tudi to ne na vseh srednjih šolah, sicer je pa ves pouk v nemščini. V državni administraciji je slovenščina omejena v glavnem le na ustno občevanje uradnikov s slovenskimi strankami, zelo redki so dopisi in odločbe v slovenščini, notranji jezik uradov je pa seveda nemški in je s tem zmagal odpor avstrijske birokracije proti uvajanju slovenščine. To stanje je moglo med Slovenci zadovoljiti nekatere skrajne konservativce, ki jim je sim-

patična ostala politika režima, zlasti konkordat. Mlada generacija slovenskih liberalcev je pa zdaj izgubila vero v avstroslavizem, v to, da bi mogla Avstrija kdaj rešiti slovensko nacionalno vprašanje. V tej situaciji se med to generacijo širi panslavizem, vera v Rusijo, pozneje tudi upanja, ki se vežejo na Napoleona III. Za take ideje pa ne obstoje realni izgledi za uresničenje in zato se mora ta generacija v dobi Bachovega absolutizma v praksi omejevati na nacionalno delo na kulturnem polju.⁸

V ustavni dobi po letu 1860 moremo pri Slovencih — z izjemo tistih Slovencev, ki so po uvedbi dualizma 1867 pripadli Ogrski, in Slovencev v Benečiji, ki so pripadli 1866 Italiji — na podlagi rezultatov volitev opazovati, v koliki meri je slovenska politična orientacija zajela slovensko prebivalstvo. Seveda je treba upoštevati, da volilna pravica v prvih desetletjih ni splošna in da so volitve po sistemu »kurij«. Slovenska politična stranka je dosegla prvo volilno zmago pri volitvah 1867, ko moremo že govoriti o jasni politični opredelitvi volivcev, nato je v naslednjem desetletju zaradi pritiska njej nasprotnih režimov nekaj nazadovala, v začetku Taaffejevega režima je pa nastalo stanje, ki se v bistvu ni spremenilo do propada habsburške monarhije. Po rezultatih volitev leta 1867 in od začetka Taaffejevega režima dalje so na Kranjskem, v centralni slovenski pokrajini, slovensko nacionalno orientirana tako podeželsko prebivalstvo kakor tudi mesta. V slovenskem delu Štajerske prevladuje slovenska orientacija pri podeželskem prebivalstvu, medtem ko je za mesta te pokrajine sicer statistično dokazano, da je večina prebivalstva slovenskega materinega jezika, vendar je pa nemška premoč in nemški politični pritisk tu tako močan, da pri štetjih prebivalstva po »občevalnem jeziku« in pri volitvah pri večini prebivalstva prevladuje nemška orientacija. Podoben položaj je tudi v slovenskem delu Koroške, samo da tu nemška politična orientacija pridobi zase tudi manjšino slovenskega podeželskega prebivalstva. Po objektivnih etničnih znakih živi na Koroškem kakor na Štajerskem samo slovensko in nemško prebivalstvo; kaki »Windische«, ki bi se po objektivnih znakih ločili od slovenskega prebivalstva, niso nikdar obstajali. Socialni položaj koroških Slovencev in svojevrsten razvoj političnih strank na njihovem ozemlju so pa povzročili, da je sicer slovenska politična orientacija zajela večino podeželskega prebivalstva med koroškimi Slovenci, da je pa del slovensko govorečega prebivalstva pripadal političnim strankam z nemškim vodstvom. V primorskih deželah, kjer živijo Slovenci v kontaktu z Italijani, je problem v tem, koliko se slovenski doseljenci v Trstu, Gorici in istrskih mestih asimilirajo; v začetku je ta asimilacija zelo močna, proti koncu avstrijske dobe

⁸ Za dobo revolucije in reakcije prim. poleg nekaterih že citiranih publikacij dela, navedena v Nacionalnih problemih..., str. 118, op. 10; str. 119, op. 11; str. 120, op. 15 (Petretova študija); str. 123, op. 27a; poleg tega Fr. Zwitter, Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike, ZC XVIII, 1964; za stanje na Koroškem 1848 in pozneje J. Pleterski, Narodna in politična zavest na Koroškem, narodna zavest in politična orientacija prebivalstva Slovenske Koroške v letih 1848—1914, Lj. 1965.

pa skoraj popolnoma preneha.⁹ Paralelno s tem razvojem se razvijajo slovensko meščanstvo in meščanska inteligenca, slovenske politične, kulturne in gospodarske organizacije, tisk in kulturno življenje v slovenskem jeziku. Tudi pri Slovencih se uveljavi diferenciacija med liberalizmom slovenskega meščanstva in meščanske inteligence in med konservativno, pozneje klerikalno stranko, ki jo vodi slovenska duhovščina in ima velik vpliv na slovenske kmete. Le v nekaterih severnih obmejnih predelih, kjer so bili iz že omenjenih razlogov pogoji za razvoj slovenskega meščanstva in meščanske inteligence posebno neugodni, popolnoma prevladuje konservativna stranka slovenskih kmetov pod vodstvom duhovščine. Značilno je pa, da je ostala veleposest na slovenskem ozemlju v rokah nekdanjih fevdalcev nemškega rodu in da so bila skoraj vsa večja kapitalistična podjetja na slovenskem ozemlju v tujih rokah. V celoti je pa vendar mogoče reči, da so dosegli Slovenci že v tej dobi v svojem prizadevanju, da bi se razvili družbeno in da bi se uveljavili v politiki in v kulturi, več uspehov kakor nekateri drugi »nehistorični« narodi habsburške monarhije.

V konkretni avstrijski politični situaciji po letu 1860 Slovenci, ki so bili razdeljeni na več historičnih dežel in se niso mogli sklicevati na historično pravo, niso mogli v bistvu ničesar pričakovati od programa »historično-političnih individualnosti«, ki so se zanj zavzemali politiki nekaterih drugih slovanskih narodov. Ta program se je namreč zavzemal za avtonomijo historičnih enot, medtem ko so bili njegovi predstavniki (Clam Martinic itd.) odločno proti temu, da bi se Avstrija organizirala kot federacija etničnih enot, kar bi po njihovem mnenju privedlo do razpada Avstrije. Na drugi strani je bila pa glavni politični nasprotnik slovenskih nacionalnih teženj v Avstriji sploh in na slovenskem ozemlju posebej nemškoavstrijska liberalna stranka. Tej stranki so pripadale nemška birokracija, nemško meščanstvo in tudi večina bivših fevdalcev. Ta stranka stoji na stališču, da mora nemščina ohraniti na slovenskem ozemlju položaj, ki ga je imela v prejšnjih stoletjih kot jezik višjih družbenih razredov, in prevzema tradicijo stare avstrijske absolutne monarhije, ki ji je bila nemščina državni jezik; kolikor sploh priznava slovenski književni jezik, ga hoče omejiti na jezik osnovnega šolstva in popularne književnosti, medtem ko stoji na stališču, da mora nemščina ostati jezik javne uprave in vse višje kulture. Spričo boja med taborom »historično-političnih individualnosti« in taborom nemškega liberalizma se pri konservativnejših Slovencih v razdobju med 1861 in 1867 pojavi tendenca, da bi se slovenske nacionalne zahteve na precej izumetničen način prilagodile programu historično političnih individualnosti in v bistvu omejile na zahteve za slovenski jezik v okviru avtonomije historičnih provinc. Vendar pa tudi v tem razdobju nekateri slovenski liberalci zagovarjajo program avtonomne Slovenije. Po vojni 1866 se je pod vtisom zmag nacionalnega principa v Evropi in odpora, ki ga je pri Slovencih kakor pri drugih

⁹ Za volilne rezultate prim. V. Melnik, Volitve na Slovenskem 1861—1918, Lj. 1965, za Koroško posebej pa že citirano delo J. Pleterskega.

avstrijskih Slovanih vzbudila uvedba dualizma, tem liberalcem posrečilo, da so za ta program za nekaj let pridobili vse slovensko nacionalno gibanje. Oni so dali iniciativo za »tabore«, kjer so množice slovenskega prebivalstva zahtevale Zedinjeno Slovenijo, konservativci so se jim pridružili in kranjski deželni zbor je leta 1870 in — kot končni cilj — tudi še leta 1871 zahteval zedinjenje vseh slovenskih pokrajin v avtonomno Slovenijo. V Ljubljani je bil 1.—3. decembra 1870 prvi jugoslovanski kongres in njegova resolucija izjavlja, da bodo Južni Slovani habsburške monarhije nastopali enotno v kulturi, gospodarstvu in politiki. Ko je leta 1871 padla Hohenwartova vlada, ko se je s tem stabiliziral dualizem in ko je bilo v naslednjih sedmih letih slovensko nacionalno gibanje izpostavljeno pritisku nemškoliberalnega režima, je postalo jasno, da vsi ti cilji še ne bodo kmalu doseženi. A tudi po nastopu Taaffejeve vlade (1879—1893) je postalo jasno, da ni mogoče pričakovati kake večje ustavne spremembe in slovensko nacionalno gibanje je imelo samo možnost, da s podpiranjem vlade doseže nekaj več pravic za slovenski jezik, nekaj uradniških mest itd. V tej situaciji je prišlo pri slovenskih liberalcih do razkola med »elastiki«, t. j. oportunisti, ki so bili za podporo vladi za ceno majhnih koncesij, in med »radikalci«, ki so zahtevali bolj radikalno nacionalno politiko. V praksi se je pa tedaj vsa slovenska nacionalna politika omejevala na boj za pravice slovenskega jezika v šolah in uradih, za uradniška mesta in podobna vprašanja. Po padcu Windischgrätzove vlade l. 1895 in Badenijeve vlade l. 1897 je pa postalo jasno, da tudi taka politika nima več izgledov na uspehe, vsaj tam ne, kjer bi bili zaradi slovenskih zahtev prizadeti nemški nacionalni interesi in dominantni položaj nemščine.

Spričo takega političnega položaja in ob tedanji razvojni stopnji Slovencev v drugi polovici XIX. stoletja konservativni in tudi mnogi liberalni Slovenci niso mislili na rešitev slovenskega nacionalnega vprašanja izven Avstrije. Vendar so pa ves čas tudi Slovenci, ki so drugačnih nazorov, čeprav ta njihova mnenja tedaj niso postala neposredno politično-aktualna. Po vojni 1866 je bilo precej razširjeno mnenje, da bo Avstrija kmalu propadla, v istem času je pa pri vseh jugoslovanskih narodih v habsburški monarhiji zavladalo veliko nezadovoljstvo zaradi uvedbe dualizma. V tem času nastajajo pri Hrvatih in Srbih koncepti popolnoma neodvisne jugoslovanske države. Ne more biti dvoma o tem, da je poudarjanje solidarnosti z drugimi južnoslovanskimi narodi pri Slovencih po letu 1866 v zvezi s temi koncepti. Vendar je pa položaj Slovencev specifičen. Znano je, da imajo nekateri vodilni krogi habsburške monarhije med leti 1866 in 1870 načrte o revanšni vojni proti Prusiji. Mnenja o bližnjem propadu Avstrije so v zvezi s pričakovanjem, da bo Avstrija v tej revanšni vojni poražena, po pruskih zmagah leta 1870 pa s kombinacijami, da bo Prusija zdaj napadla še Avstrijo. Jasno pa je, da bi v tem primeru Velika Nemčija anektirala vse ozemlje nekdanje Nemške zveze, torej tudi češke in slovenske dežele s Trstom. Zato je značilno, da se v času diskusij okrog ljubljanskega kon-

gresa leta 1870 med slovenskimi liberalci zastopa mnenje, da Avstrija sicer ne bo nikdar rešila slovenskega narodnega vprašanja, da bi pa bila Velika Nemčija katastrofa. Padec Beusta in Hohenwarta ter začetek sodelovanja med Bismarckom in novim zunanjim ministrom Andrassyjem so napravili konec vsem kombinacijam o novem konfliktu med Prusijo in Avstrijo. Vendar je pa značilno, da se v začetku balkanske krize 1875—1878, ki je vzbudila pri Slovencih zelo velik interes, slovenski liberalci zavzamejo za to, da bi Bosna pripadla Srbiji in da bi tako ob mejah habsburške monarhije nastala močna jugoslovanska država. Ko pa je Srbija doživela neuspeh leta 1876, ko je Avstro-Ogrska z lahkoto dosegla pristanek vseh držav na svojo okupacijo Bosne in Hercegovine in ko je nekaj let pozneje Srbija prišla pod politični vpliv Avstro-Ogrske, so postali vsi taki načrti neaktualni. Na slovensko politiko je vplivalo tudi dejstvo, da se po letu 1861 pojavi v Italiji in med Italijani na Primorskem iredentizem, ki hoče priključiti Italiji tudi Sovence na Goriškem, v Trstu in v Istri; jasno je, da se je morala v primerjavi s temi načrti zdeti Slovincem Avstrija manjše zlo. Kar se tiče idej glede na daljno bodočnost, je bilo med Slovenci v drugi polovici XIX. stoletja precej razširjeno mnenje, da jim bo prinesla končno nacionalno osvoboditev Rusija. To se izraža v interesu za ruski jezik in literaturo, v propagiranju slavjanofilskih idej, kar je značilno npr. za že omenjeno gibanje slovenskih radikalcev. Vendar se pa v krogih slovenskega meščanstva in meščanske inteligence, kjer so bili ti nazori najbolj razširjeni, pojavljajo tudi liberalni pomisleki glede na carsko Rusijo, na drugi strani pa ti tipični meščanski liberalci tudi nimajo nikakih simpatij za ruska revolucionarna gibanja.¹⁰

Slovenci so v dobi Taaffejevega režima, ko so podpirali vlado, glede svojih nacionalnih zahtev dosegli približno vse, kar so sploh dosegli v času obstoja habsburške monarhije; ti uspehi so pa bili skromni. Slovenščina je v principu, učni jezik osnovnih šol za Slovence; ker pa v praksi odločajo o tem pokrajinske in občinske uprave, Slovenci v mnogih mestih in drugih občinah z neslovensko občinsko upravo nimajo slovenskih javnih osnovnih šol. V celotni pokrajini Koroški ni skoraj nikakih slovenskih javnih osnovnih šol, ampak obstoje le nemške in tako imenovane utrakvistične osnovne šole. V vseh teh primerih imajo Slovenci le možnost ustanavljati privatne slovenske šole, ki jih pa morajo sami vzdrževati. Srednje šole na slovenskem ozemlju so deloma dvojezične (slovensko-nemške), deloma se pa slovenščina poučuje

¹⁰ Za jugoslovanski problem in za odnos Slovencev do Avstrije prim. poleg nekaterih že citiranih del publikacije, navedene v Nacionalnih problemih..., str. 159, op. 12 in 13, in str. 160, op. 23; poleg tega D. Kermavner, Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovanskega programa v Ljubljani leta 1870, ZC XVI, 1962; Fr. Zwitter, Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870, prav tam XVI, 1962; D. Kermavner, O nekaterih krivih prijemih v političnem zgodovinoписju, prav tam XVII, 1963; Fr. Zwitter, Odgovor polemičnemu izkrivljanju, prav tam XVIII, 1964; za odnos Slovencev do problema Bosne in Hercegovine 1875—1878 še ne tiskana doktorska disertacija P. Lukovića Slovinci i ustanak u Hercegovini i Bosni 1875.—1878. godine, obranjena na ljubljanski univerzi l. 1965.

samo kot učni predmet za Slovence; čisto slovenskih srednjih šol v avstrijski dobi skoraj ni bilo. Vse to ni v soglasju s stopnjo družbenega in kulturnega razvoja, ki so jo Slovenci tedaj že dosegli; Slovenci so tedaj že zahtevali tudi svojo univerzo; pri tedanjem realnem odnosu političnih sil v Avstriji pa ni bilo mogoče doseči nič več. Notranji uradni jezik državnih uradov je bil nemški; pokrajinske in občinske avtonomije so same odločale o svojem notranjem jeziku in tu je bilo vse odvisno od tega, katera politična stranka je v njih odločala. Slovenščina naj bi bila zunanji uradni jezik (jezik občevanja s strankami) za slovensko prebivalstvo; vendar se pa tudi to načelo pri nekaterih državnih, pokrajinskih in občinskih uradih ni priznavalo.¹¹

Od konca XIX. stoletja opažamo, da se tudi na slovenskem ozemlju razvija industrializacija in nastajajo nekatera večja kapitalistična podjetja. Prav posebej je v dobi pred prvo svetovno vojno rasel pomen Trsta kot pristanišča in industrijskega središča. Politične uredbe so se spremenile s tem, da se je v določeni meri uvedla splošna in enaka volilna pravica, čeprav je bil način uvedbe tak, da so bili še vedno sorazmerno močno zastopani tisti, ki bi morali pri dosledni demokratizaciji mnogo več izgubiti. V zvezi z reformo volilnega sistema je zrastel pomen socialne demokracije, a tudi meščanske stranke so morale deloma spremeniti svoj značaj in se bolj zanimati za širše mase in ne samo za tiste, ki so imeli že prej volilno pravico. V nacionalnem oziru je postajal pritisk germanizacije na Slovence v severnih pokrajinah (Koroška in Štajerska) vedno močnejši. Na drugi strani pa je postajala slovenska manjšina v primorskih mestih Trst in Gorica vedno močnejša in bolj aktivna.

Okrog leta 1897 so postale nemške nacionalne stranke glavni dedič prejšnjih nemških liberalnih strank. Nemške nacionalne stranke, ki so priznavale avstrijsko državo le še toliko, kolikor je bilo to v interesu nemškega nacionalizma, so bile v odnosu do Slovencev še bolj nepopustljive. Še bolj važno je, da je Luegerjeva krščansko socialna stranka, ki je v novih pogojih absorbirala vse prejšnje konservativne in klerikalne stranke avstrijskih Nemcev, l. 1897 tudi nastopila proti Badeniju in da se je dve leti kasneje sporazumela z nemškimi liberalci in nemškimi nacionalci na enoten nacionalni program, ki je bil v odnosu do Slovencev prav posebno nepopustljiv (»binkoštni program«). V prejšnjih desetletjih so v Cislitvaniji slovanske stranke in nemški konservativci in klerikalci često sodelovali proti nemškim liberalcem kot skupnemu glavnemu nasprotniku. Tedaj so si slovenski konservativci in klerikalci povsod, tudi v severnih obmejnih pokrajinah, mnogo prizadevali, da bi dosegli podporo nemških konservativcev in klerikalcev za skromen nacionalni program, ki ostaja v okviru obstoječe države in dežel ter hoče samo v tem okviru zagotoviti Slovincem in slovenščini

¹¹ Za dobo druge polovice XIX. stoletja prim. poleg že citiranih del še dela, navedena v Nacionalnih problemih..., str. 158, op. 7; str. 181, op. 2 in 7. Dobo do l. 1895 obravnava tudi I. Prijatelj, Slovenska kulturno-politična in slovsvena zgodovina 1848—1895, V, Lj. 1966 (z opombami D. Kermavnerja).

določene nacionalne pravice; ta prizadevanja so pa ostala brez konkretnih rezultatov. Po letu 1897 je pa konec sodelovanja slovanskih strank z nemškimi klerikalci; slovenska klerikalna stranka uvidi, da je v nacionalnih vprašanjih nemogoče sodelovanje z nemškoavstrijskimi krščanskimi socialci, mora si ustvariti nov program in poiskati novih zaveznikov. Zaveznike si išče v hrvatski pravaški stranki, njen novi program je pa trializem, ki se pri slovenski klerikalni stranki prvič pojavi leta 1898 in ki ga ta stranka poudarja v času aneksijske krize l. 1908/09 ter v skupni deklaraciji s hrvatsko pravaško stranko leta 1912 in ga zastopa do prve svetovne vojne. Trializem nikakor ni identičen samo s programom združitve vseh južnoslovanskih pokrajin habsburške monarhije v posebno politično enoto v okviru te monarhije, t. j. s programom, ki se je pojavil že v dobi revolucije 1848/49, ampak ima še dve specifični značilnosti. Hrvatska pravaška stranka zahteva predvsem združitev Hrvatske, Dalmacije in Bosne, ki jih smatra vse tri za hrvatske pokrajine, temu pa pridružuje še zahtevo za priključitev slovenskih pokrajin; pri tem je igrala vlogo velikohrvatska tradicija te stranke, ki je proglašala Srbe v teh pokrajinah za »pravoslavne Hrvate«, Slovence pa za »planinske Hrvate«. Pri slovenski klerikalni stranki pa odloča konfesionalni moment; ona hoče paralizirati nemški pritisk s tem, da bi se Slovenci združili s katoliškimi Hrvati, nekateri njeni člani so celo za združitev obojih v en narod, ni pa za združitev s pravoslavni Srbi. Ob takem programu, ki je izrazito hrvatski in katoliški in ki s tega stališča odklanja združitev Južnih Slovanov okrog pravoslavne Srbije, nastaja vprašanje, kakšno stališče bi do njega zavzeli Srbi, ki tvorijo znaten del prebivalstva prizadetih pokrajin, a propagatorji trializma z njimi ne iščejo stikov. Jasno je, da temu programu nasprotujejo vse madžarske stranke, ki so za ohranitev historične Ogrske. Jasno je tudi, da bi vključitvi Slovencev v tako tretjo enoto vehementno nasprotovale nemške stranke, ker bi bil s tem nemški del odrezan od Jadrana in Trsta. Avtorji programa so upali, da bo trializem uresničil prestolonaslednik Franc Ferdinand. Toda politika Franca Ferdinanda in vojaških ter političnih krogov, ki se zbirajo okrog njega, je v bistvu reakcija proti madžarskim zahtevam, da naj dobi Ogrska svojo posebno vojsko. Politika kroga okrog Belvedera hoče okrepiti enotnost monarhije, ona je velikoavstrijska, ne federalistična ali trialistična, ona se hoče za svoje cilje samo poslužiti gibanj nemadžarskih narodov kot sredstva. Kar se pa tiče Nemcev in nemščine, hoče Franc Ferdinand njihov položaj okrepiti, ne pa oslabiti. Zato je razumljivo, da najdemo v dokumentih tega kroga omenjene politike različnih narodov habsburške monarhije, med Hrvati skoraj le pripadnike skrajne protisrbske stranke frankovcev, medtem ko slovenski klerikalci v njih skoraj niso omenjeni. Slovenci pač niso prihajali v poštev kot sredstvo pritiska na Madžare, glede Nemcev so bili pa cilji politike Franca Ferdinanda čisto drugačni. Slovenska klerikalna stranka se je sicer zavzemala za trializem, ni pa imela nikakih garancij, da bi hotel

Franc Ferdinand ta program uresničiti, posebno pa ne za vključitev Slovencev v tretjo enoto.¹²

Pri slovenskih liberalcih se od začetka XX. stoletja pojavi proti starejši generaciji (Tavčar) opozicija mladih »narodnih radikalcev« (Žerjav), ki poudarja pomen konkretnega gospodarskega in kulturnega dela in se pri tem sklicuje tudi na Masaryka. Obe struji zelo poudarjata pomen nacionalnih vprašanj, ni pa mogoče trditi, da bi imeli kak svoj poseben program za njihovo rešitev. Okrog leta 1908 nekateri slovenski liberalni politiki (Hribar) propagirajo neoslavizem; ta struja je nastala pod češkim vplivom in je upala, da bodo Slovani v Avstriji tako močni, da se bo ona v zunanji politiki ločila od Nemčije in približala Rusiji. Nekateri drugi liberalci se zavzemajo za reorganizacijo Avstrije v federacijo narodov v smislu nazorov Romuna A. Popovicija. Kljub ostrini nacionalnih konfliktov (krvavi spopadi v Ljubljani leta 1908) pa ni mogoče trditi, da bi katera od struj slovenskih liberalcev že tedaj delala za izvenavstrijsko rešitev slovenskega narodnega vprašanja.

Delavsko gibanje se je pričelo pri Slovencih okrog leta 1870, večji pomen pa je dobilo z napredkom industrializacije in uvajanjem splošne volilne pravice proti koncu XIX. stoletja. Leta 1896 se je socialnodemokratska stranka Cislitvanije reorganizirala v federacijo šestih nacionalnih strank. Ena od teh strank je bila Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, ki je imela nalogo organizirati slovenske, hrvatske in srbske delavce v Cislitvaniji, njeno središče je pa bilo ves čas v slovenskih deželah in njeni voditelji Slovenci. Ta stranka se je pri delu na terenu v severnih pokrajinah srečavala z nemškoavstrijsko, v primorskih deželah pa z italijansko socialnodemokratsko stranko. V primorskih deželah se je končno uveljavilo načelo, da spadajo slovenski in hrvatski delavci v jugoslovansko, italijanski pa v italijansko stranko, obe stranki sta pa sodelovali. Na severu je pa bila premoč nemškoavstrijske stranke v kadrih, organizaciji in materialnih sredstvih tako velika, da je ona uveljavila svojo voljo in da je bila socialnodemokratska organizacija na Koroškem in v štajerskih mestih popolnoma v njenih rokah. Nacionalni program socialnodemokratskih strank Cislitvanije, sklenjen v Brnu leta 1899, zahteva reorganizacijo Cislitvanije na podlagi avtonomnih teritorialnih enot, formiranih na podlagi etničnega principa; ta program bi pomenil tudi ustanovitev Slovenije, ni pa imel v tedanjih političnih razmerah nikakih izgledov, da bi bil uresničen. Glavni teoretik Jugoslovanske socialnodemokratske stranke za nacionalna vprašanja je bil njen voditelj Etbin Kristan (1867—1953), ki sta zanj značilni predvsem dve ideji. Zanj so nacionalna vprašanja kulturna vprašanja in on jih hoče rešiti s tem, da bi pripadniki vsakega naroda tvorili javno-pravno korporacijo, ki bi sama odločala o svojem šolstvu in drugih kulturnih zadevah. Poleg tega je pa bil Etbin Kristan prepričan, da bodo

¹² Za slavizem pri Slovencih obstoji mnogo podatkov v raznih publikacijah, ni pa še nikake zadovoljujoče študije. Za načrte Franca Ferdinanda prim. de'a, citirana v Nacionalnih problemih ..., str. 209, op. 10.

vsi Južni Slovani nekoč tvorili en narod, in Jugoslovanska socialdemokratska stranka je že zelo zgodaj imela stike z drugimi socialnodemokratskimi strankami pri Južnih Slovanih v habsburški monarhiji in izven nje. Izraz teh nazorov je resolucija prve konference jugoslovanskih socialističnih strank v Ljubljani leta 1909, ki se na eni strani izraža za nacionalno in celo jezikovno združitev vseh Južnih Slovanov v bodočnosti, na drugi strani pa vendar vztraja na avstromarksističnem stališču, da je treba ohraniti enoten gospodarski in politični prostor monarhije in dati posameznim narodom avtonomijo samo za kulturne zadeve. Od smeri vodstva stranke je treba razlikovati skupino socialističnih intelektualcev, ki se je zbirala okrog revije Naši zapiski in bila pod močnim vplivom Masaryka. Ta grupa je že pred prvo svetovno vojno nastopila proti naziranju o kulturnem in jezikovnem zedinjenju Južnih Slovanov v en narod in stala na stališču, da morajo ostati Slovenci v okviru jugoslovanskega sveta poseben narod s posebnim jezikom. Nastop te grupe proti avstromarksizmu pa spada v glavnem šele v dobo prve svetovne vojne.¹³

Okrog leta 1908 postane jugoslovanski problem centralno vprašanje slovenske politike. V letu 1911/12 se pojavi gibanje študentske mladine, ki je dobilo pozneje ime po listu »Preporod« (1912--13). Centralna misel teg gibanja je bila, da slovenskega nacionalnega vprašanja ni mogoče rešiti v okviru habsburške monarhije, ampak samo z ustanovitvijo popolnoma samostojne jugoslovanske države; paralelno s tem se ne pričakuje rešitve od drobnega nacionalnega dela, ampak samo od vojne in revolucije; o mnogih drugih vprašanjih (odnos jugoslovanstva do slovenskega jezika; odnos do socializma itd.) ta mladina še ni imela enotnih stališč. To gibanje se je po prvi balkanski vojni zelo hitro širilo; iste nazore so zastopali nekateri dnevniki in starejši posamezniki izven strank. Prva balkanska vojna je izzvala pri Slovencih splošno navdušenje, za države balkanskih zaveznikov so se zbirali prispevki in tja so odhajali dobrovoljci (kakor že prej l. 1875/76 v Bosno). Vendar pa to še ne pomeni, da je vsa ta slovenska javnost tedaj že prelomila z Avstrijo. Klerikalna stranka vztraja na imperializmu, čeprav poudarja, da je zadnji čas, da Avstrija zadovolji svoje Jugoslovane; v nazorih klerikalcev se pojavljajo nekatere nianse. Staro vodstvo liberalne stranke obsoja gibanje mladine in izjavlja, da ne misli na izvenavstrijske rešitve slovenskega vprašanja. Narodna radikalna struja je prej poudarjala pomen drobnega dela in v duhu Masaryka videla v revoluciji le romantiko; ob nastopu nove mladine omahuje, je ne obsoja, poudarja pa, da še ni prišel čas za to. Največji slovenski pisatelj te dobe Ivau Cankar, ki je pripadal socialistični stranki, je v svojem predavanju leta 1913 na eni strani obsodil vsako misel, da bi se opustil slovenski jezik,

¹³ Glavni viri za socialistično gibanje so objavljeni v Zgodovinskem arhivu Komunistične partije Jugoslavije. V, Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920, Beograd 1951. Prim. tudi H. Tuma, Iz mojega življenja, Lj. 1957, in A. Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Lj. 1958 (oboje spomini, izdani s komentarjem D. Kermavnerja). Za stanje na Koroškem prim. že omenjeno knjigo J. Pleterskega.

in izjavil, da se morejo jugoslovanski narodi zediniti le kot enakopravni narodi, na drugi strani pa vendar prelomil z Avstrijo in proglasil za končni cilj jugoslovansko federativno republiko; ni pa mogoče trditi, da je bilo to njegovo stališče tudi stališče socialistične stranke, ki še ni prelomila z avstromarksizmom. Antiavstrijsko gibanje je bilo pri Slovencih pred prvo svetovno vojno šele v začetkih, vendar se je pa hitro širilo in vplivalo z močjo svojih argumentov.¹⁴

V začetku prve svetovne vojne je mobilizacija uspela in državni aparat funkcioniral pri Slovencih kakor pri drugih narodih habsburške monarhije, deloma zaradi političnega pritiska, posebno zaradi funkcioniranja vojaških sodišč, in deloma zato, ker množice še niso bile pripravljene za kako protiaavstrijsko akcijo. Parlament Cislitvanije ni bil sklican do maja 1917, deželni zbori ves čas vojne. Tisti politiki, ki so se že pred vojno izjavljali proti vsaki izvenavstrijski rešitvi slovenskega narodnega vprašanja, so tudi ob začetku vojne dajali izjave lojalnosti. Posebno vlogo je igral del klerikalne stranke na Kranjskem pod vodstvom kranjskega deželnega glavarja Sušteršiča, ki je hotel izrabiti sarajevski atentat in začetek vojne za persekucije svojih političnih nasprotnikov. Ko je vstopila maja 1915 v vojno Italija, je bil londonski pakt 26. aprila 1915 sicer še tajen, vendar je pa bilo vsem jasno, da so antantne države obljubile Italiji velike dele slovenskih in hrvatskih pokrajin ob obalah Jadrana in avstrijska propaganda je nastopala pri slovenskem in hrvatskem prebivalstvu in vojaki, kjer je bila vera v Avstrijo že omajana, z argumentom, da se bore zdaj za svojo zemljo. Na drugi strani pa politične persekucije niso zadele samo tistih, ki so bili protiaavstrijski ali vsaj sumljivi protiaavstrijsstva. Na Koroškem in na Štajerskem so nemški nacionalci, ki so imeli tam glavni vpliv, organizirali tudi preganjanja slovenskih duhovnikov. V prvih letih vojne se pripravljajo ustavne spremembe v Cislitvaniji, ki naj bi bile izvedene z oktroiranjem in naj bi dale Nemcem še bolj prevladujoč vpliv. Ves čas vojne se vodi propaganda in se vrše pogajanja med Avstro-Ogrsko in Nemčijo za ustvaritev »Mitteleuropa«, kjer bi imela seveda Nemčija prevladujoč vpliv. Vse to ni ostalo tajno in je omajalo vero v Avstrijo pri mnogih, ki so pred vojno še verjeli vanjo. Protiaavstrijsko razpoloženje se izraža v tem, da slovenski vojni ujetniki in nekateri drugi Slovenci vstopajo najprej kot posamezniki v srbsko armado, nato pa v posebne vojaške enote dobrovoljcev na ruski fronti. Slovenski liberalni politiki iz primorskih dežel so poslali še pred vstopom Italije v vojno nekaj zastopnikov v inozemstvo, kjer so ti potem vstopili v Jugoslovanski odbor. Jugoslovanski odbor je agitiral med

¹⁴ Jugoslovanski problem pri Slovencih v letih pred prvo svetovno vojno je še malo raziskan; kmalu bo objavljena prva sintetična študija. Prim. poleg nekaterih že citiranih del J. Kolar, Preporodovci, Lj. 1950; D. Biber, Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnami v letih 1912 do 1913, Istorija XX veka, zbornik radova, I, Beograd 1959; E. Turk, Značilnosti preporodovskega gibanja na Slovenskem v zadnjih dveh letih pred prvo svetovno vojno, Razprave SAŽU, razred za zgodovinske in družbene vede, V, Hauptmannov zbornik, Lj. 1966.

jugoslovanskimi izseljenci v Ameriki, med njimi tudi med slovenskimi izseljenci v Združenih državah Amerike; Etbin Kristan, ki je odšel tik pred prvo svetovno vojno v Združene države, je spremenil svoje mnenje in postal avtor izjave v Chicagu 29. VI. 1917, ki se izraža za jugoslovansko federativno republiko. Ko se je 30. maja 1917 spet sestal parlament, opazamo odmikanje od trializma v tem, da so se vsi slovenski, hrvatski in srbski poslanci združili v en klub, ki se imenuje Jugoslovanski klub, in da majniška deklaracija tega kluba ne govori več samo o Hrvatih in Slovencih, ampak o ozemljih monarhije, kjer žive Slovenci, Hrvati in Srbi, in zahteva za to ozemlje na podlagi narodnega načela, vendar pa tudi hrvaškega državnega prava, da se naj združi v samostojno državo, vendar pa pod žezlom habsburško-lorenske dinastije; na vprašanje, ali je bilo to žezlo mišljeno iskreno ali le kot taktična poteza, bi pač ne mogli dati za vse poslance istega odgovora. Bistveno je pa bilo, da je že v letu 1917 vladalo med Slovenci veliko nezadovoljstvo, ki je bilo socialnega in obenem tudi nacionalnega značaja; pri tem so vplivale ruska februarjska revolucija, oktobrska revolucija in Wilsonove deklaracije. V tej situaciji je prišlo v jeseni 1917 do razkola v klerikalni stranki, iz katere je izstopil kranjski deželni glavar Šušteršič, ki mu je bila majniška deklaracija maksimalna zahteva, ki je v bistvu vztrajal na trializmu in je odklanjal vsako izvenavstrijsko rešitev; značilno je pa, da je Šušteršič pridobil le nekaj klerikalcev na Kranjskem, v drugih pokrajinah pa ni imel pristašev, bil je vedno bolj bojkotiran in je ob zlomu Avstro-Ogrske emigriral. V liberalni stranki so prevladali bivši narodni radikalci in politika te stranke ni računala več z obstojem Avstrije v bodočnosti. Jugoslovanska socialnodemokratska stranka more pričeti z novim aktivnejšim delom šele v letu 1917. Tedaj nastopi v njej »socialistična mladina«, ki obstoji deloma iz sodelavcev revije »Naši zapiski« pred vojno, kritizira politiko nemške in nemškoavstrijske socialnodemokratske stranke v letu 1914 in pozneje ter ideje avstromarksizma o narodni avtonomiji na enotnem gospodarskem in političnem prostoru habsburške monarhije ter zahteva ustanovitev neodvisne jugoslovanske države. Stranka je po hudem notranjem boju v juniju 1918 sprejela to stališče z izjemo nekaterih posameznikov (H. Tuma) in je pozneje sodelovala z meščanskimi strankami pri akciji za prevzem oblasti. Za tretje stališče, ki je obsojalo tako avstromarksizem kakor tudi sodelovanje z meščanskimi strankami pri akciji za ustanovitev nacionalnih držav in je stalo na stališču čiste proletarske revolucije, obstoje pri Slovencih v letu 1918 prvi simptomi, ne moremo pa tedaj še govoriti pri njih o gibanju v tem smislu. Vendar je pa ves tedanji politični razvoj nemogoče razumeti brez upoštevanja nezadovoljstva, ki je imelo socialne in obenem nacionalne motive; zdi se, da so bili upori slovenskih vojakov v letu 1918 med največjimi v avstroogrski armadi. V tej situaciji ni pomenilo mnogo, če so v »deklaracijskem gibanju« sodelovali tudi tisti, ki so mislili resno s habsburškim okvirom majniške deklaracije. Vodstvo gibanja se je zavedalo, kakšna je situacija, in ostra opozicija Jugoslovanskega kluba v parlamentu od jeseni 1917,

njegov apel na mirovno konferenco v Bresti-Litovsku za pravico samoodločbe narodov in izjave, kjer se habsburški okvir ne omenja več, dokazujejo, da ni več računalo s tem okvirom. Gibanje pri Slovencih in pri istrskih in dalmatinskih Hrvatih in Srbih je bilo tedaj najbolj aktivno od vseh gibanj pri Jugoslovanih v notranjosti habsburške monarhije; na Hrvaškem so se mu pridružile nekatere opozicionalne stranke, medtem ko je hrvatsko-srbska koalicija, ki je imela večino v hrvatskem saboru, vztrajala pri svoji oportunistični politiki do oktobra 1918; iz Cislitvanije so prihajale tudi iniciative za podobno gibanje v Bosni, kjer so bile seveda legalne možnosti za vsako opozicionalno gibanje še mnogo bolj omejene. V zadnjih dneh oktobra 1918 se je tudi na slovenskem ozemlju proklamiral konec habsburške monarhije in oblast nove Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. V severnih obmejnih krajih so že od teh dni dalje, ko še ni bilo v bližini nobenih čet kake antantne armade, vojaške akcije odločale o tem, kako daleč naj seže oblast nove države in kje naj bo oblast nove avstrijske republike. Oblast Države Slovencev, Hrvatov in Srbov je bila v teh dneh, nekaj dni pred prihodom italijanske okupacijske armade, proglašena tudi v slovenskih in hrvatskih krajih Primorja; slovensko in hrvatsko prebivalstvo je živelo v naivnem prepričanju, da mora na podlagi načel predsednika Wilsona vse slovensko in hrvatsko etnično ozemlje pripasti novi državi.¹⁵

Slovensko nacionalno vprašanje ima svoje specifične poteze tako v nacionalni problematiki habsburške monarhije kakor tudi v zgodovini ideje jugoslovanske države. Podlaga slovenskega nacionalnega programa je mogel biti samo etnični princip. Slovenci v začetku nacionalnega gibanja niso imeli lastnih višjih družbenih razredov in se niso mogli sklicevati na historično pravo. Vse to je otežkočalo njihovo nacionalno borbo v konservativni habsburški monarhiji. Obstoj pripadnikov nemških višjih družbenih razredov na slovenskem ozemlju, geografski položaj tega ozemlja med ozemljem nemškega jezika in med Jadranom, soseščina z Italijani in skupno življenje z Italijani v primorskih mestih

¹⁵ Tudi problem odnosa Slovencev od Avstrije in jugoslovanski problem pri njih v času prve svetovne vojne je še malo raziskan. B. Vošnjak. U borbi za ujedinjeno narodno državo, Lj. 1928, ima memoarski značaj, prav tako predavanje dr. A. Korošca l. 1925 (objavil S. Kranjec, Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije, ZČ XVI, 1962; avtor našteje tudi nekaj drugih memoarskih objav). Poleg nekaterih že citiranih del prim. sumarno sliko v knjiži S. Kranjec. Kako smo se zedinili, Celje 1928, ter članek istega avtorja Slovenci na poti v Jugoslavijo. Spominski zbornik Slovenije, Lj. 1939. Za dobrovoljce zbornik Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912—1918, Lj. 1936; za upore slovenskih vojakov se prva študija šele pripravlja; za vojaške akcije na severu ob zlomu Avstro-Ogrske L. Ude, Boj za Maribor in štajersko Podravje leta 1918/19, ZČ XV, 1961. Upoštevati je treba tudi splošno literaturo o jugoslovanskem problemu med prvo svetovno vojno, kjer je še vedno najbolj izčrpno delo M. Paulová, Jugoslovanski odbor, Zagreb 1925, ki ga pa dopolnjujejo in korigirajo nove publikacije (za glavne publikacije do 1960 prim. oceno L. Udeta v ZČ XIV, 1960), v zadnjih letih pa posebno številne publikacije D. Šepića in B. Krizmana (prim. npr. D. Šepić, Misija Carla Gallija u Trstu, Anali Jadranskega instituta II, Zagreb 1958).

so Slovence stalno opozarjali, da mora biti propad habsburške monarhije združen z novimi nevarnostmi za njihov nacionalni obstoj. Na drugi strani pa tudi ideja o vključitvi Slovencev v jugoslovansko politično enoto ni bila uresničljiva brez zaostritve konflikta pripadnikov te ideje z nemškim in italijanskim nacionalizmom; ona zato ni bila uresničljiva v okviru habsburške monarhije, a tudi izven tega okvira ne brez novih konfliktov. Zgodovinsko ni točno, če se govori o jugoslovanskem gibanju pred in med prvo svetovno vojno kot o »velikosrbskem« gibanju. Če bi bilo to res samo velikosrbsko gibanje, bi se moglo uresničiti s tem, da bi Srbija dobila Bosno in izhod na Jadran v Dalmaciji; to ne bi bilo eksistenčno vprašanje za habsburško monarhijo, ki je bila v svoji zgodovini velesila brez posesti Bosne in Dalmacije. Boj za jugoslovansko državo ob aktivnem sodelovanju Hrvatov in Slovencev v tem gibanju pa ima za cilj združitev vsega etničnega ozemlja teh narodov in vse vzhodne obale Jadrana ter ni združljiv z obstojem habsburške monarhije.

Summary

THE SLOVENES AND THE HABSBUrg MONARCHY

The article is the Slovene redaction of the paper presented to the international conference on the Nationality Problem in the Nineteenth Century Habsburg Monarchy, held at Indiana University, Bloomington, Indiana U. S. A., from April 2—6, 1966. The article will, without any essential changes, also be published in English, and that in the Austrian History Yearbook, Rice University, Houston, Texas, U. S. A., vol. III, part 2, 1967.